

GÖMDA, GLÖMDA OCH PÅNYTTFÖDDA Relikvariers överlevnadshistorier i Norden

Genom den protestantiska reformationen förlorade relikvarierna sin liturgiska roll i nordiska kyrkor, och största delen av dem förstördes – men inte alla. I artikeln diskuteras exempel av nordiska relikvarier utgående från deras överlevnad, som är resultat av flera olika slags operationer och ofta delvis slumpmässiga händelseförlopp.¹

I flera lutherska kyrkor i Norden kan man fortfarande beskåda den katolska medeltidens bilder och föremål, särskilt dopfuntar som fortfarande används, kalkmålningar och skulpturer som antingen fått stå kvar eller som tagits fram igen. Ingen av dem är i sitt originalskick, och de medeltida kyrkorummen i sig har förändrats väsentligt. En ännu mer radikal förändring gäller vissa föremål av den katolska liturgin som sedan 1500-talet blivit okända eller nästan helt försvunnit efter att deras användning blev förbjuden genom reformationen.² Sådana är särskilt relikvarierna, som fanns till för bevaring och uppvisning av helgonrelikerna och som till slut blev en förhållandevis främmande del av den nordiska kulturhistorien. I de katolska institutionerna i Södra Europa och även i det av reformationen skakade Centraleuropa behöll relikvarierna sin status och nya relikvarier fortsatte att tillverkas för kultens behov,³ men i samband med krig, revolutioner och rån har de mötts av hotande situationer även där.⁴

Bevaringen av medeltida kyrkointeriörer i Norden påverkades av diverse, ofta lokala intressen. Gällande danska kyrkor har konstvetaren Axel Bolvig konstaterat att bevaringen av de katolska bilderna berodde främst på två saker. De släkter som donerat bilder och föremål till kyrkorna ansågs fortfarande berättigade att bestämma över sina värdefulla investeringar, och de accepterade inte att bilderna skulle avlägsnas ur kyrkorna. Dessutom insåg reformatorerna enligt Bolvig att de flesta heliga bilderna, i synnerhet kalkmålningarna, inte längre hade ett oroväckande starkt inflytande på människorna, och därför var radikala bildavlägsningsoperationer inte

nödvändiga.⁵ I relikvarierna ingick däremot – ur reformationsperspektivet – en särskilt klandervärd aspekt av avgudadyrkan eftersom de representerade helgonens närvaro i form av deras kvarlevor. Det var viktigt att utrota en sådan kult. Flera relikvarier var tillverkade av värdefulla material, som gjorde att konfiskeringen av dem även tjänade rikets ekonomiska behov. De återstående relikvarierna förstördes eller gömdes. Reformatorerna – särskilt ärkebiskopen i Uppsala Abraham Angermannus på 1580-talet – visiterade kyrkor för att försäkra sig om att relikvarierna, särskilt de lokala helgonens stora skrin som lockade aktiv vallfart, blev förstörda.⁶ Konfiskationerna och andra reformationstidens åtgärder registrerades i skriftliga dokument, och tack vare dessa vet man ännu relativt mycket om de relikvarier som försvann under dessa år.⁷

Särskilt i Sverige väckte kyrksilverkonfiskationerna och andra reformationsåtgärder starkt motstånd och uppror.⁸ Det författades även skriftliga upprop för att spara relikvarierna, men utan resultat. I Danmark skrev teolog Poul Helgesen 1534 om att det förgyllda relikvariet för Sankt Lucius huvud i Roskilde domkyrka borde förvaras, men tydligen lyckades han enbart rädda själva relikien.⁹ I Vadstena motsatte sig brödrakonventets medlemmar konfiskeringen av silverplattorna för Sankta Katarinas skrin.¹⁰ I båda fallen var svaret att rikets behov ägde företräde för kyrkans.

Allt detta till trots finns det fortfarande flera relikvarier i nordiska kyrkors och museers samlingar. Enligt min beräkning utgör de kvarstående relikvarierna eller relikvariefragmenten – cirka 200 stycken – möjligen cirka fem procent av alla relikvarier som under medeltiden fanns i Norden.¹¹ De flesta har förlorat både sitt innehåll och sin proveniens, men i vissa fall är det möjligt att åtminstone få reda på vilka aktörer eller händelseförlopp som har lett till deras överlevnad.

I den här artikeln diskuterar jag de nordiska relikvariernas överlevnadshistorier med fokus på föremål i Sverige och Finland. Genom exempelfall betraktar jag överlevnadens orsaker och följder samt olika nivåer av fragmentering hos föremålen. Avsikten är att introducera den tematik som ger upphov till en betydligt bredare utredning. Artikeln fördelas i fyra kapitel som behandlar olika slags processer av bevaring eller räddning. Flera faktorer kan igenkännas i varje föremåls historia, och i flera fall är det inte alls klart vad som har hänt. Jag delar in processerna och kapitlen som följer:

1. medvetna räddningsåtgärder som att gömma eller flytta föremålet
2. omständigheter som möjliggjorde föremålets fortsatta kultanvändning eller åtminstone dess fortsatta närvaro i kyrkorummet utan att väcka reformatorernas uppmärksamhet
3. föremålet blev glömt eller förlorat länge över reformationstiden, eller blev upprotat och hamnade utanför sin medeltida kontext
4. ”pånyttfödda” föremål i form av rekonstruktioner

Inget föremål har överlevt medeltiden utan någon som helst fragmentering, men det finns gradmässiga skillnader från hela föremål till föremålsfragment och försvunna föremål. Trots allt är det bra att komma ihåg att en bevarad beskrivning av

ett förlorat föremål är bättre än ett föremål vars tidigare existens inte ens bevarats i form av kunskap.

Tanken bakom föremåls ”överlevnad” utgår från att föremål, om än inte levande väsen, kan uppfattas ha sitt eget liv och historia. Denna teoretiska synvinkel har gett upphov till en föremålbiografisk forskningsriktning, som sedan den banbrytande artikelsamlingen *Social Life of Things* av antropologen Arjun Appadurai (1988) har vuxit och utvecklats i takt med materiellt betonade forskningsperspektiv på bilder och föremål.¹² Föremålens biografier har betraktat bland annat ändringar i deras ekonomiska, sociala och kulturella värde, men även den upplevda interaktionen mellan människor och föremål samt föremåls medverkan (*agency*) i människornas liv. En del av ett föremåls liv är de olika formerna av fragmentation och transformation. Nyligen har uppmärksamheten dessutom vuxit mot problematiken kring försvunna föremål.¹³

Gömma och flytta

Under medeltiden lockades rövare av både relikvariernas dyrbara material och deras heliga innehåll, men först på 1500-talet blev de nordiska relikvarierna utrotningshotade. Redan före reformationen började kyrksilver konfiskeras för härskarnas behov, och genom att de heliga föremålens status förändrades fick åtgärderna mera eftertryck. I kyrkor och kloster reagerade man med motstånd och argument, men när det visade sig vara meningslöst sökte man desperat efter säkra gömmor där relikerna och relikvarierna kunde förvaras tills de åter kunde tas i bruk. Alltid lyckades man inte med att gömma relikvarierna eller flytta dem till ett säkert ställe. Om de misslyckade operationerna, konfiskerade skatterna eller relikvarierna som försvann på vägen finns däremot ofta en skriftlig rapport, utan vilka vi inte ens skulle veta att föremålen existerat. Oslo Mariakyrkans klenoder till exempel flyttades till Akershus fästning när svenska och lybska trupper närmade sig år 1524. Relikvarierna finns inte längre, men de blev skriftligt dokumenterade tack vare flyttningsoperationen.¹⁴

Som resultat av lyckade operationer har dock värdefulla och betydliga relikvarier bevarats. I de flesta fallen är de tomma: relikerna har gömts, flyttats ut ur landet eller förstörts. Det finns även motsatta fall där bara relikerna har bevarats, till exempel det ovannämnda Sankt Lucius kranium.¹⁵ Konsthistorikern Anique de Kruijf har forskat i relikräddningsoperationer i reformationstidens Utrecht, när relikvarierna inte kunde räddas: brevväxlingen mellan präster berättar om hur relikerna skickades från en person till en annan för säker förvaring.¹⁶ I Norden finns det få källor om dylika räddningsförsök. I Vadstena skulle de heliga kvinnornas ben gömmas först för att skydda dem från reformatörerna, och senare ville reformatörerna att benen skulle gömmas för att undvika deras fortsatta vördnad. Resultaten av dessa åtgärder och deras förhållande till benen och skallarna som fortfarande bevaras i klosterkyrkan är oklar trots att källorna och benen har analyserats av flera forskare.¹⁷

I Åbo domkyrka visade sig en väggnisch i sakristian fungera som ett utmärkt tillflykt för relik. Kyrkans silverrelikvarier för S:t Henriks relik konfiskerades 1557,¹⁸ men relikerna räddades i den igenmurade nischen. Nischen hade spikats och murats igen först på 1600-talet och förblev öppen fram till renoveringen av domkyrkan på 1930-talet. Då hittades skallen och två armben – sannolikt av S:t Henrik – med sina sköra silkeshöljen.¹⁹ Kanske hade relikerna först gömts på ett annat ställe efter konfiskeringen. I S:t Knuds kyrka i Odense skyddade kyrkoväggen både relik och två stora relikskrin: det är oklart hur de kungliga lokalhelgonen S:t Knuds och S:t Benedicts skeletter i sina skrin överlevde reformationsåren, men precis som i Åbo murades de in i väggen först efteråt, 1582.²⁰ Möjligen ville man bli av med katolska kultföremål men samtidigt behandla de kungliga helgonen med respekt.

Relikvarier av ädla metaller konfiskerades praktiskt taget utan undantag, och därför är Linköpings biskop Hans Brasks framgångsrika räddningsoperation av kyrksilver av avgörande betydelse för de medeltida kyrkornas materiella kulturarv i Norden. Brask arbetade systematiskt för sitt ändamål trots att kung Gustav Vasa redan hade börjat misstänka honom för sådant. En anmärkningsvärd samling av kyrksilver hittades år 1676, när en åker plöjdes i Linköping på en gård som tidigare tillhört Brask. Skatten innehöll bland annat det enda figurrelikvariet i Norden – en silverfigur av Katarina av Alexandria – och armrelikvarierna av Sankta Birgitta och Sankt Eskil, de enda bevarade armrelikvarierna i Sverige. Föremålen hade även här förlorat sin proveniens, men förblev inte anonyma tack vare text- och bildreferenser på föremålen själva. Ur upptäckarnas synpunkt handlade fyndet om en potentiell inkomstkälla, men på grund av den relativt nya Lagen om fornminnen från 1666 var de tvungna att lämna in allt hos myndigheterna. Jordägarens änka fick en ersättning i pengar efter några år, men om den plöjande bonden fick någonting vet man inte. År 1683 blev skatten inkluderad i Svenska antikvitetskollegiets samling. Även där kunde skatten inte åtnjuta en fullständig okränkbarhet: en relik har registrerats som försvunnen i samband med en visning av skatten inför kungliga gäster år 1690.²¹

Brask lämnade Sverige 1527 med en båt från Gotland till Gdansk och tog med sig kyrksilver och möjligen relik.²² Han blev kvar i Polen, men det finns ingen vidare information om föremålen han tagit med sig. Däremot finns det en lista av föremålen i ärkebiskop Olav Engelbrektssons last när han lämnade sitt ärkesäte i Nidaros och reste till Belgien 1537. Bara ett föremål på listan har registrerats som relikvarium (ett litet förgyllt skrin

Bild 1. Relikskrinet som överlevde i Polen, Vadstena klosterkyrka. Foto: Mikael Lindmark, 2006 / Wikimedia Commons. CC-BY-SA.

med relikver), men listan innehåller dessutom helgonbilder i silver, vilka ofta innehöll relikver.²³

I ett särfall återkom relikvarier till Sverige efter att de hade flyttats utomlands. Det sammetsklädda skrinet av Heliga Birgitta och tre andra textilbeklädda relikvarier från Vadstena samt skallfragment som satt inuti skrinet fanns bland föremålen som togs som krigsbyte till Sverige från Polen år 1657.²⁴ Deras koppling till Vadstena hade dock skymts och upptäcktes först på 1900-talet. När relikvariernas religiösa betydelse redan hade annullerats cirka hundra år tidigare och deras material – med undantag av silvermärken påsydda på sammetsytan – inte var särskilt värdefulla, torde deras inkludering i krigsbytet ha baserats på estetiska grunder. Ett musealt intresse för medeltidens föremål hade redan börjat vakna.

Vadstenarelikvarierna hade troligen hamnat i Polen på den katolska kungen Sigismunds uppdrag, fast de kända källorna enbart nämner att han räddade silverrelikvarier från Vadstena. Informationen om helgonskrinens öden i Vadstena är motstridig: enligt historikern Jonas Werwings verk *Konung Sigismunds och Konung Carl den IX:des historier* (publicerad 1746, skriven på uppdrag av kung Karl XI omkring 1690) var nunnorna efter lönlösa försök att rädda och gömma klostrets föremål tvungna att ge upp dem 1595, men relikskrinen av Heliga Birgitta, Katarina och Ingrid fick ännu stå kvar.²⁵ Det bevarade sammetsklädda skrinet hade tidigare inhyst Birgittas och senare Saliga Katarinas relikver innan de fick var sitt nya relikvarium av silver. Heliga Birgittas senaste silverskrin beställdes av kung Sigismunds far Johan III år 1582 för att ersätta ett tidigare skrin som han hade konfiskerat år 1573.²⁶ Redan 1596 befallde ärkebiskop Angermannus dock avskaffandet av alla relikskrin.²⁷ Tydligt blev något trots allt kvar i Vadstena, eftersom den samtida historikern Johannes Messenius hävdar att kung Sigismunds sekreterare Johan Tidekind på hösten 1598 fick med sig några tomma silverrelikvarier från Vadstena. Kungen skickade dem vidare till Kalmar och planerade – enligt Messenius – att transportera dem vidare till Warszawa.²⁸ Nyheten om att silverrelikvarier ännu fanns ter sig överraskande med tanke på att det finns dokumentation om tidigare konfiskering av Vadstenahelgonens silverskrin eller silverdelar av deras skrin.²⁹

Ingen information finns om senare öden för silverskrinerna som flyttats från Vadstena till Polen, men det var föga sannolikt att de omedelbart skulle ha smälts ner för att återanvända silvret. Sigismund var intresserad av religiös konst och ogillade dess förstörelse. När alla gamla altartavlor hade avlägsnats från Åbo domkyrka år 1596, befallde Sigismund – enligt Werwings utsaga – att de skulle återlämnas till kyrkan och bevaras "til des Konungen worde derom vidare förordnande".³⁰ Werwing berättar inte mera om kungens vidare förordnanden, men i varje fall har flera medeltida skulpturer bevarats i domkyrkan.

Sigismund berättas även ha organiserat Vadstenanunnornas flyttning till Marienbrunns birgittinerkloster i Gdansk när de svenska klostren stängdes.³¹ Marienbrunn kunde ha varit en passlig ny placering för det silkesklädda Vadstenaskrinet, men möjligen placerades det i det kungliga slottet i Warszawa; det var i varje fall i Warszawa som skrinet packades upp för transport till Sverige efter striden 1657.

Efter att skrinet hade återkommit till Sverige, inkluderades det i Antikvitetsarkivets samling och restaurerades. Dess identitet hade förblivit okänt, men riksantikvarien Johan Peringskiöld, som granskade skrinet år 1703, förstod att det handlade om ett relikskrin och kände genast igen svenska släkters vapensköldar i silvermärken som är sydda på skrinet. År 1772 var intrycket trots allt ännu att skrinet var av polsk härkomst och hörde hemma i något polskt kloster. Ändå ansågs det lämpligt att flytta det till Vadstena för att inhysa klostrets bensamling som associerades med Heliga Birgittas relikier – som hade bevarats de många försöken att begrava och gömma dem på 1500-talet till trots. Fragmenteringen fortsatte ännu efter hemkomsten: av 352 förgyllda silvermärken av Birgittas anhängare som prydde skrinet år 1783 fanns bara hälften kvar när skrinet lånades till Stockholm för en Birgittautställning 1918. I början tolkades märken som senare tillägg som inte hade med skrinets ursprungliga utseende eller historia att göra, vilket må ha förminskat intresset för att skydda dem.³²

Kontinuitet och faror

Efter kyrksilverkonfiskationerna hade relikvariebeståndet i kyrkorna minskat betydligt. Av de kvarstående väckte lokalhelgonens stora skrin mest oro hos reformationsbiskoparna på grund av sitt rykte som viktiga vallfartscentra. Ärkebiskop Angermannus befalldes förstörelsen av alla svenska helgons "monument och gravar" som ännu vördades år 1596: S:ta Birgittas, Katarinas och Ingridis i Vadstena, S:t Nikolaus i Linköping, S:t Sigfrids i Växjö, S:t Brynolfs i Skara, S:ta Helenas i Skövde, S:t Davids i Munktorp, S:t Eskils i Strängnäs, S:t Holgers i Skogkloster, S:ta Ragnhilds i Södertälje och S:t Botvids i Botkyrka. Undantag som fick bli kvar var S:t Eriks skrin i Uppsala och den stora skulpturgruppen S:t Görän och draken i Stockholms Storkyrka.³³ Det finns ingen dokumentation om hur förstörelsen av helgonskrinen förverkligades, och det finns ingen detaljerad information om de nämnda skrinens eller helgongravarnas utseende; i varje fall finns de inte längre. Bara det silkesklädda träskrinet i Vadstena står kvar efter 60 år i exil. Enligt flera 1600-talskällor vördades dock Heliga Ragnhilds ben fortfarande då, möjligen utan det ursprungliga skrinet.³⁴ Av okänd anledning nämns inte de finska helgonen S:t Henriks och Salige Hemmings skrin eller gravar på Angermannus lista.

S:t Henriks sarkofag i Nousis är ett exempel på en helgongrav som knappast förlorat något annat än sitt innehåll – en stor del av relikerna flyttades redan på 1290- eller 1300-talet till Åbo. Kalkstenssarkofagen med sina ingraverade kopparplattor har bevarats utan stora ändringar, dess proveniens och kultmässiga identitet är kända. Veterligen fick den även behålla sin centrala ställning i koren efter reformationen.³⁵ Henrikskulten var nog känd i hela Sverige, och man kan bara undra om ärkebiskopen inte kom ihåg ett helgon som låg så pass långt borta i öst eller om det var någon med makt som försvarade sarkofagen. Bakom bevarandet av sarkofagen kan det även finnas praktiska orsaker: en stensarkofag var svår att flytta eller förstöra, trots att kopparplattorna med bilder ur helgonets liv och mirakel kunde ha varit lättare att avlägsna. Å andra sidan har konsthistorikern Marta Hirn observerat att

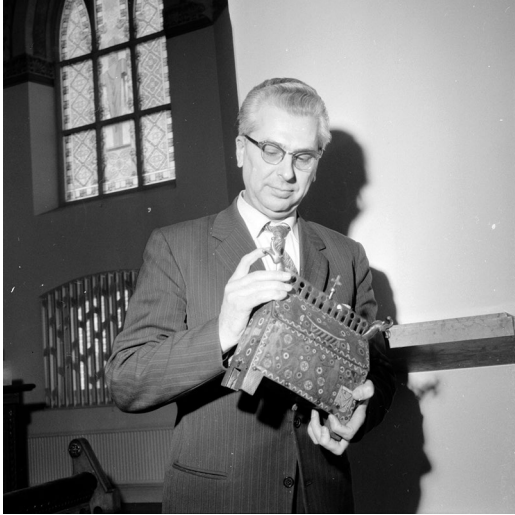

Bild 2. Relikvariet i Trönö kyrka i komminister Erik Holmqvists händer. Foto: P.W. Häger, 1961 / Länsmuseum Gävleborg. CC-BY-NC.

sarkofagen i något skede verkar ha varit omgiven av järngaller som möjligen gjorde att bilderna blev mindre synliga och inte väckte mycket uppmärksamhet.³⁶ Sedan 1600-talets senare hälft har sarkofagen väckt antikvariskt intresse och blivit ett centralt minnesmärke för den

finska medeltiden, representerad av en kopia i Nationalmuseets medeltidsutställning sedan år 1928.³⁷

Sankt Eriks silverskrin i Uppsala lär vara det enda relikvariet i Norden vars överlevnad beror på varken räddningsoperation eller lycklig glömska. Enligt Werwing bevarades det på ärkebiskop Angermannus beslut. Vid tiden för bevaringsbeslutet var skrinet ännu ganska nytt: det hade tillverkats år 1574-79 efter det tidigare skrinets konfiskering år 1573. Den huvudsakliga orsaken till bevaringen torde vara dess status som kungagrav, vilket vägde mera än helgonkultens klandervärdighet. Även ikonografiskt är skrinet fokuserat på änglamotiv och iögonenfallande fri från katolsk symbolik.³⁸

Mindre, kyrkoformade relikvarier kunde ha varit lättare att gömma än stora skrin, men i stället blev de kvar på altaret i flera sockenkyrkor. Medan katolska biskopar och klostersonsamfund sökte rädda sina relikvarier genom vädjan och gömningsoptioner, manifesterades vanliga sockenbors engagemang med de lokalt betydelsefulla heliga föremålen i protester³⁹ och i att föremålen blev kvar i kyrkorna. Något slags kultaktivitet verkar ha fortsatt på flera ställen, men efter att relikvarierna hade förlorat sitt innehåll och även efter att deras ursprungliga betydelse hade försvunnit ur församlingens minne uppskattades de fortfarande och stod framme i kyrkan.

I Karlskyrka användes Sankt Karlungs större trä- och mindre silverskrin ännu på 1640-talet och hölls framme åtminstone till 1670- eller 1680-talet, efter vilket situationen inte är dokumenterad.⁴⁰ Möjligen försvann skrinet först när kyrkan övergavs 1795. Däremot bevarades de ännu befintliga kyrkoformade metallrelikvarierna framme i kyrkorna i Trönö, Ullånger, Spånga, Jäla och Eriksberg långt till 1600-talets slut eller även till den senare hälften av 1800-talet.⁴¹ Dessutom har liknande, enkla relikvarier i trä bevarats i Frösö, Skog, Eke och Ilsbo kyrkor; de har möjligen haft mindre risk för förstöring tack vare sitt ödmjukare utseende och obetydliga försäljningspotential trots att de av den lokala församlingen kan ha upplevts inneha lika

mycket *virtus* (helgons undergörande kraft) som de dyrbaraste relikvarierna i silver och ädelstenar.

Vördnaden för helgonen och relikvarierna under den efterreformatoriska tiden blandades med element av folktro och möjligen fragmenterade minnen av den medeltida helgonkulten. I Jäla blev relikvariet kvar i kyrkan till år 1755, när det i samband med biskopsvisitationen flyttades till Skara läroverks antiksamling och senare till Västergötlands museum.⁴² I den lokala traditionen hade det i något skede blivit "Heliga Birgittas skrin", en gåva av Heliga Birgitta som genom relikvariet skulle skydda församlingen. Uppenbarligen hade varken relikvariet eller dess innehåll någon koppling till Birgitta, men som historikern Terese Zachrisson har konstaterat var det inte ovanligt efter reformationen att vissa kända helgon blev förknippade även med sådana medeltida fenomen som ursprungligen hade att göra med andra, sedan glömda helgon.⁴³ I norska Hedal kyrka har en liknande process möjligen tagit plats med relikvariets identitet: på 1700-talet har det dokumenterats som lokal kunskap att det kyrkoformade relikvariet under "katolska tiden" skulle ha innehållit relikvier av Olav den Helige.⁴⁴ S:t Olav finns representerad på skrinet, men dess ikonografiska huvudtema är S:t Thomas Becket's martyrdöd. Det var vanligt att relikvier innehöll relikvier av flera olika helgon, och minnet av det stora norska helgonet kan ha bevarats längre än minnet av den mera avlägsna Becket. Ett annat alternativ är att minnet om helgonen i allmänhet till slut blev reducerad till Olav på liknande sätt som hur Birgitta blev de glömda helgonens representant för relikvariet i Jäla.

Under 1800-talets senare hälft verkar de svenska kyrkorna ha varit villiga att lämna ifrån sig relikvarierna efter att ha bevarat dem i flera hundra år. Historiska museet i Stockholm köpte då aktivt in relikvier av kyrkor; vanligen föreslog museet ett pris som kyrkoförvaltningen sedan godkände. I Spånga kyrka lär relikvariet ha stått på altaret ända till år 1862 när det såldes till museet för 400 kronor.⁴⁵ Barlingbo kyrkas fyrfota relikvarium såldes till museet år 1891 för samma pris.⁴⁶ I Eriksbergs kyrka tömdes relikvariet av relikvier på 1700-talet, men bevarades i kyrkan ännu på 1800-talet eftersom det hade rykte om att skydda området åkrar. På 1870-talet såldes det dock till Historiska museet⁴⁷ och har sedan ersatts i kyrkan med en kopia.

Ännu efter att ha bevarats och överlevt i kyrkan eventuellt i 700 år kan relikvarierna utsättas för nya faror. I Trönö medeltida kyrka fanns relikvariet på högaltaret fram till 1800-talet, då det flyttades till den nya kyrkan. Där hade relikvariet placerats i ett monter av plexiglas när kyrkan brann 1998. Plexiglaset smälte och fastnade på relikvariet,⁴⁸ men skadorna var inte fatala och glaset kunde avlägsnas vid konserveringen. I Ullånger kyrka blev det medeltida relikvariet stulet 1999 och hamnade via en spansk auktion i konsthantverkermuseet i Madrid (Museo de Artes Decorativas). Flera år av förhandlingar behövdes innan relikvariet återlämnades till kyrkan 2010 och placerades i en stöldsäker monter.⁴⁹ När likadana kriser ägde rum på medeltiden tolkades överlevnaden gärna som tecken för relikernas helighet.⁵⁰ Under sin aktiva tid som kulturföremål hade relikvier inte bara kapaciteten att överleva, men även att försvara sig själva: när en man försökte stjäla relikvariet för S:t Eriks arm i Uppsala straffade armen honom med omedelbar död.⁵¹ Katarina av Vadstena straffade inte, men hjälpte församlingen att hitta ett stulet relikvarium med hennes relikvier i sko-

gen.⁵² I Nousis har det också berättats om hur S:t Henriks sarkofag försvarat sig mot flyttningsförsök och även tillgripandet av järngallren genom att försöka motgångar för dem som försökte.⁵³

Som nämnts ovan var det ofta genom försäljning till museer som relikvarierna lämnade sin plats i kyrkan efter att ha stått kvar i flera hundra år. Andra relikvarier deponerades i stället, medan vissa blev kvar i kyrkorna. I sin artikel om öden för Trönös och Ullångers relikvarier – när man ännu inte visste att båda skulle återvända till sina kyrkor i relativt bra skick – hävdade konsthistorikern Göran Tegnér att föremålen inte skulle ha förlorats om de hade deponerats i museer.⁵⁴ Det är stora skillnader mellan kyrkornas säkerhetsarrangemang, men i bästa fall kan museala omständigheter redan uppnås även i kyrkan.

Glömda, borttappade och upprotade

Glömskan spelar en viss roll i flera av de ovannämnda relikvariernas historia: även de som fick stå kvar i kyrkorummet förlorade så småningom – helt eller delvis – sin identitet. För de föremål som flyttades undan kunde det hända att inte bara deras identitet, men även deras existens glömdes bort under de första århundradena efter reformationen. Glömskan kunde även betyda att de bevarades när ingen kom ihåg att slå dem i stycken och använda dem som brännved⁵⁵. Att bli borttappad kunde för mindre silverföremål, som smycken, vara ett sätt att bevaras och undvika att bli såld eller konfiskerad.

Om Salige Hemmings skrin är bevarad är osäkert, men två gotiska träskrin i Åbo domkyrka har länge associerats med honom utifrån skrinens ålder, stil och form samt de kända planerna för Hemmings skrinläggningsfest som ägde rum år 1514. Skrinen har av allt att döma varit del av domkyrkans inredning sedan medeltiden, men deras exakta kultbetydelse har blivit oklar med tiden. I nuvarande skick har de inga ikonografiska element som kunde hänvisa till deras kultidentitet. I det mindre skrinet bevarades ännu vid 1900-talets början en samling av små relikvarier som kan ha placerats där efter att de förlorat sina relikvarier, men utan vidare information kan inte heller deras samband med skrinen utslutas.⁵⁶ I skrinet bevarades också två silkesrelikvarier med skallfragment vars kultidentitet länge har diskuterats utan att kunna avgöras i brist på entydiga bevis.⁵⁷ I varje fall är skrinens katolska bakgrund omisskännlig, men tydligen flyttades de bara till sakristian, där de även visades för besökarna på 1700- och 1800-talen som kuriositeter.⁵⁸ Eventuellt kunde kung Sigismunds ställningstagande för altartavlorna även ha angått andra katolska föremål. Under åren 1893–1929 bevarades skrinen i Åbo slott, efter vilket de återlämnades till domkyrkan på sin nuvarande plats.⁵⁹

I den forna dominikankyrkan S:ta Maria i Sigtuna blev ett bystrelikvarium av ett krönt kvinnligt helgon uppenbarligen lämnat i kyrkorummet och glömt tillsammans med flera andra medeltida helgonbilder. Den öppningsbara hjässan och relikerna som suttit under den har försvunnit, och därmed var bystens "farligaste" egenskap borta och den blev bara en gammal träbild bland andra. På 1700-talet bör-

Bild 3. Det s.k. Hemmingskrinet från Åbo Domkyrka och andra kyrkliga föremål tillfälligt utställda i Åbo slotts kyrka. Foto: Gustaf Welin, 1937 / Åbo museicentral (reprokuva: Eija Karnisto). Public Domain.

jade de bortglömda föremålen inventeras utan stor entusiasm: "Några stycken gamla träbilder stå här och där kring kyrkan, som man ej håller mödan värt att upräkna, och annat dylikt" var den första beskrivningen av skulpturerna. På 1800-talet väckte skulpturerna nytt intresse och fick en ny roll som kvarlevor av kyrkans historia. Helgonkulten hade redan blivit så främmande att nya meningar kunde projiceras på bysten: den kallades Jungfrun från Venngarn och associerades till en lokal (tydligt helgonlegendinspirerad) tradition om hjältinnan Disa.⁶⁰

I nordiska åkrar har det hittats flera religiösa smycken, bland dem relikvariehängsmycken som troligen bars av kyrkans ledande figurer eller förmögna lekmän.⁶¹ Vissa av dessa smycken har medvetet gömts, medan andra verkar ha hamnat under jorden av en slump.⁶² Skattfyndet i Halikko med tre relikvarie- och korshängsmycken är av okänt ursprung.⁶³ Smyckesrelikvarier är ett exempel på den rörlighet eller transport som är en väsentlig del av relikers och relikvariers historia, som forskaren Julia M.H. Smith har konstaterat.⁶⁴ Relikvarier som jordfynd har oftast förlorat sin kulttillhörighet och proveniens, men dokumenteringen av fyndplatsen kan ha kastat ljus över deras bakgrund. Ett förgyllt senmedeltida spännerrelikvarium hittades "under odlingsarbete" i en åker i Skillinge år 1885. Relikvariet pryds av en reliefbild av S:t Mikael och draken, men det finns inga spår av relik. Vid Historiska museet i Stockholm har föremålet tolkats som relikvarium på grund av den ihåliga strukturen med en separat plåt på baksidan. Ingen öppningsmekanism finns, men lätt tillgång

till innehållet är inte heller särskilt typiskt för små smyckesrelikvarier. Andra spänne- eller broschrelikvarier har inte upptäckts i Norden, men annanstans i Europa har sådana bevarats.⁶⁵ Föremålet torde ha hört till en person med hög position i samhället. I fyndområdets medeltida historia finns det inga indikationer på aktiviteter, byggnader eller personer som kunde förklara föremålets närvaro, men det gick en kustväg genom trakten och broschen kunde ha blivit tappad av en resenär på vägen. En relativt nära belägen destination är till exempel adelsmannen Jens Holgersen Ulfstands slott Glimmingehus.

Som sagt kunde man även i Norden under 1600-talets lopp redan börja urskilja ett visst antikvitets- och historievärde i medeltida relikvarier i stället för att enbart se dem genom deras materiella penningvärde och som medier för avgudadyrkan. Relikvarier upptäcktes på nytt, hämtades från utomlands som krigsbyte eller köptes och infogades i kungliga eller akademiska samlingar. I det här skedet var flera relikvariernas proveniens och kultidentitet okända, och ny kunskap har åtkommit genom forskning. Under flera decennier eller även århundraden av teorier och tolkningar har relikvarierna hunnit få diverse identiteter. Deras position fortsätter att vara tvetydig särskilt om proveniensen har förblivit okänd eller visat sig inte ha något samband med den nordiska medeltiden: föremålen berättar inget om de nordiska kyrkornas historia, men samtidigt representerar de en föremålstyp och ett fenomen som var en del av vår medeltid. Tyvärr finns det några relikvarier – till exempel två armrelikvarier i Danska nationalmuseets samling – om vilka, trots omfattande forskning, det inte ens finns säkerhet om de har kommit till Norden under medeltiden eller senare.⁶⁶

I Sverige är de relikvarier som ingick i krigsbytet någorlunda systematiskt registrerade. År 1632, ett par decennier innan Vadstenarelikvarierna återkom bland krigsbytet från Polen, kom två andra relikvarier som krigsbyte från Centrala Europa: ett korsrelikvarium från domkyrkan i Halle⁶⁷ och ett ciborieliktande relikvarium för huvudskallen av Heli-ga Elisabeth av Thüringen. Den sistnämnda relikvaren hade redan flyttats till klarissaklostret i Wien när relikvariet flyttades från Marburg till Marienbergs fästning i Würzburg inför kriget. Något liknande har knappast existerat i

Bild 4. Relikvariet för S:ta Elisabeths huvud. Foto: Ola Myrin, 2016 / Historiska museet. CC-BY.

Norden, och föremålet är otypiskt även inom relikvariernas rika form- och materialdiversitet: det har konstruerats i flera steg, haft olika funktioner och består av element som härstammar från senantiken till 1200-talet.⁶⁸ I Marienberg har svenskarna säkert omedelbart känt igen föremålets materiella värde, men knappast dess religiösa funktion. I Sverige förvarades båda relikvarierna i Kungliga Råntekammaren och överlämnades till Historiska museet cirka hundra år senare.

Pånyttfödelser

När fragment eller bara minnet av ett försvunnet föremål står kvar, uppstår en möjlighet för hypotetisk pånyttfödelse. Av nordiska relikvarier har rekonstruktioner gjorts både för utställnings- eller demonstrationsändamål⁶⁹ och för religiöst bruk. Kopior, faksimil eller repliker har även tillverkats för existerande relikvarier. Som arkeologerna och kulturarvsexperterna Sally Foster och Neil Curtis har argumenterat förtjänar repliker eller rekonstruktioner av historiska föremål mera uppmärksamhet som en väsentlig del av originalföremålets biografi. Dessutom bär replikernas egen materiella och sociala biografi värdefull information om hur originalföremålen har betraktats och uppfattats under olika tider och hur de speglar sin tids tänkande om bland annat värde och autenticitet.⁷⁰

I Bergens stadsmuseum tillverkades år 2011, i samband med en utställning om kulten av Sankta Sunniva, en hypotetisk rekonstruktion av Sunnivas relikskrin. Om det försvunna skrinet vet man praktiskt taget bara storleken – den var stor nog för hela helgonkroppen – och den sannolika enkla formen med gaveltak som var typisk för 1100-talets helgonskrin. Rekonstruktionens upphovsmän avstod från att spekulera om fler detaljer, och skrinet blev mycket enkelt och täckt med rött tyg. I tillägg till skrinet rekonstruerades även en procession i samarbete med den lokala katolska församlingen, och skrinet bars genom staden som det hade burits i translationsfesten år 1170. År 2020 upprepades processjonen för att fira translationens 850-årsjubileum.⁷¹

Ett annat hypotetiskt rekonstruerat relikvarium är en bröstbild i silverbeklätt trä för den bevarade skullreliken av Sankt Lucius. Rekonstruktionen gjordes år 1910 av guldsmeden Alois Kreiten i Köln på basis av de medeltida källornas beskrivningar av relikvariet som konfiskerats från Roskilde domkyrka, trots att den ursprungliga formen inte framgår alldeles tydligt. Den nya porträttlika bysten gjordes för att relik i den åter skulle kunna placeras i en katolsk kyrka: Sankt Ansgars kyrka i Köpenhamn. Bysten utsattes för tjuvar i 2013 och förlorade sin pävliga tiara, som har sedan ersatts med en ny.⁷² En delvis hypotetisk rekonstruktion av ett relikvarium gjordes även för den katolska Olavskyrkan i Oslo: där bevaras ett skenben som länge har uppfattats vara en relik av Sankt Olav. Benet fanns tidigare i ett armrelikvarium som köptes på en auktion till Danska nationalmuseets samling i 1684. År 1862 tillverkades en kopia av relikvariet så att relik kunde förvaras i kopian i den katolska kyrkan.⁷³ Till kopian har fogats en hand, som det ursprungliga armrelikvariet inte längre har. Trots att relik och det nya relikvariet befinner sig i en katolsk omgivning,

Bild 5. Det nya Henrik-relikvariet i katolska kyrkan, Helsingfors. Foto: Leena Tomanterä 2008, Museiverket.

har de inte en likadan roll som på medeltiden: under medeltiden aktiverades armrelikvarier i biskopens hand för att välsigna församlingsmedlemmarna, nu är den rekonstruerade armen innesluten i en monter.

Ett alldeles nytt relikvarium tillverkades år 1999 för att förvara en liten relik av Sankt Henrik i katolska Henrikskyrkan i Helsingfors. Reliken, som tillhör Åbo domkyrkoförsamling, är deponerad. Det nya relikvariet är tillverkat av glas och förgyllt silver och imiterar de medeltida finska gråstenskyrkornas form och på det sättet både följer och reflekterar den mycket allmänna medeltida typen av kyrkoformade relikvarier. Relikvariet i sig är vanligtvis inte synligt, eftersom det ligger inne i altaret. På framsidan av altaret kan relikven ses genom ett glasfönster.⁷⁴ I det här fallet är relikvariet inte direkt en rekonstruktion, eftersom ingen vet om relikven har haft sitt eget relikvarium, varit innesluten i ett större relikvarium med flera andra relikver eller varit placerad inne i ett altare vid dess invigning. Ett annat nytt relikvarium gjordes för en Birgittarelik i Uppsala domkyrka år 1990, men till skillnad från Henrikskyrkan definieras föremålet där, i den evangelisk-lutherska omgivningen, som ”monument” och inte kultföremål.⁷⁵

Rekonstruktioner har även gjorts för att möjliggöra ett föremåls samtidiga närvaro både i den ursprungliga kyrkan och i ett museum. En kopia av Sankt Henriks sarkofag i Nousis kyrka tillverkades av konstnär Eric O. Ehrström och har varit utställd i Nationalmuseet i Helsingfors sedan 1928, och de första kopiorna av sarkofagens bilder, gjorda direkt på bildplattorna med gnidteknik, visades i en utställning redan år 1871.⁷⁶ I Emil Cedercreutz museum i Harjavalta tillverkades också en kopia av sarkofagen i trä och papper av konservator Seppo Poikola för en utställning i 2002, och sedan var kopian utställd i Harjavalta kyrka under några år.⁷⁷ Flera andra relikvarier har också reproducerats för utställningsbruk. I Brahekyrkan i Visingsö finns det till exempel ett relikvarium, vars kopia tillverkades för Nordiska museet år 1924 av konstnär Helene Holck.⁷⁸ I Vatnäs kyrka finns däremot en kopia av det såkallade Vatnäsrelikvariet trots att dess koppling med kyrkan numera har blivit ifrågasatt.⁷⁹

En replik får en förtätad betydelse om originalet försvinner. Sådant är fallet med Camminskrinet som har uppskattats härstamma från södra Skandinavien och ha blivit stulen därifrån av vnder på 1100-talet. Längre användes det som relikva-

rium för Sankta Cordula i polska Cammin. Skrinet försvann under bombningarna under andra världskriget men – troligen på grund av dess höga ålder och form- samt dekorationsmässiga representation av vikingatida estetik – råkar det finnas flera 1800-talsreplikor av skrinet i europeiska museer, inklusive Nationalmuseet i Köpenhamn, Kulturhistoriska museet i Oslo och tre olika museer i Sverige.⁸⁰

Slutsatser

Som följd av reformationen minskade de nordiska kyrkornas relikvarierikedom till en bråkdel av det som fanns i 1500-talets början. De bevarade relikvarierna råkar vara en kvalitetsmässigt ganska representativ samling: det finns storlekar, former och material från silversmycken till stensarkofag och från emaljerade kopparskrin till ett trähuvud, utan att glömma relikvarier med textil på ytan. Överlevnaden av dessa föremål har möjliggjorts av gömning, flyttning, glömska och slump. Priset har dock nästan utan undantag varit förlust av proveniens och innehåll (relikerna). Flera av de bevarade relikvarierna har överraskande nog stått kvar i samma kyrkor där de vördats under medeltiden. En värdefull form av bevaring eller överlevnad är dessutom de bevarade textkällorna: kunskapen om hundratals förlorade relikvarier finns bland annat i dokument som skapades i samband med konfiskationen eller under räddningsförsök.

Grovt kan bevaringen och fragmentationen ses i fyra grupper:

1. Föremålet är bevarat men enstaka delar fattas – till exempel lock, ornamentering eller innehållet. Förutom fysiska element kan ett föremål tänkas vara en helhet som även består av kunskap och betydelser. I detta avseende har alla relikvarier fragmenterats, i vissa fall har nästan all bakgrundskunskap förlorats.
2. Föremålet har ändrats till exempel med avsikt att reparera eller förbättra eller för att anpassa det till en ny funktion.
3. Bara fragment av föremålet har bevarats, möjligen så små delar att det är svårt att härleda det ursprungliga föremålets form. Fragmenten kan även bli delar av ett nytt föremål (*spolia*).
4. Föremålet har försvunnit i sin helhet och det finns fragmentarisk information om det i källor. Möjligen har en hypotetisk rekonstruktion tillverkats.

Flera relikvarier och relikvarier i de nordiska kyrkorna hade sitt ursprung i Centraleuropa. Deras flyttningar över landsgränser slutade inte med reformationen, och flyttningarna kunde leda till föremålens överlevnad eller deras försvinnande. Nordiska relikvarier evakuerades till katolska länder. Relikvarier har dessutom hamnat som krigsbyte från Tyskland och Polen till Sverige och möjligen från danska kyrkor till Tyskland.⁸¹ I tillägg köptes relikvarier både in- och utomlands på 1800- och 1900-talen in till nordiska museisamlingar.⁸²

Förutom relikvariernas form- och materialdiversitet och de olika graderna av fragmentation kan de nordiska kyrkornas bevarade relikvarier även belysa de skif-

tande attityderna och strategierna samt delvis slumpmässiga händelseförlopp som under de århundraden som följde reformationen bidrog till deras överlevnad. De vittnar dessutom om hur relikvarierna kunde förändras från heliga kultföremål till medier för halvmagiska lokaltraditioner, krigsbyte, försäljningsobjekt, anonym antik, uppskattade representanter för medeltidskonsten och i särfall även åter till kultföremål i katolska kyrkor. Deras efterreformatoriska historia är en historia av föremål i rörelse, föremål som skyddas och räddas, rekonstrueras och tolkas i händerna på kungar, biskopar, soldater, antikvarer, forskare och museipersonal.

Sofia Lahti

Sofia Lahti (FD) är konstvetare med fokus på medeltiden och relikvarier, verksam i forskningsprojekten Kuvakalske (Helsingfors universitet), Levd religion i medeltida Finland (Tammerfors universitet) och Mapping lived religion (Linnéuniversitetet, Växjö).

Sofia Lahti (FT) on relikvaarioihin ja keskiaikaan erikoistunut taidehistorioitsija, joka työskentelee tutkimushankkeissa Kuvakalske (Helsingin yliopisto), Levd religion i medeltida Finland (Tampereen yliopisto) ja Mapping lived religion (Linnéuniversitetet, Växjö).

Asiasanat

pyhänjäännöslippaat; reformaatio; fragmentit; säilyneisyys; jäljennökset

Ämnesord

relikvarier; reformationen; fragment; förvaring; reproduktioner

TIIVISTELMÄ

Piilotetut, unohdetut ja jälleensyntyneet – Pohjoismaisten relikvaarioiden selviytymistarinoita keskiajan jälkeen

Vaikka relikvaariot menettivät liturgisen merkityksensä pohjoismaisissa kirkoissa niiden siirtyessä luterilaiseen järjestelmään, useita relikvaarioita on kuitenkin säilynyt kirkoissa ja museoissa. Artikkelissa tarkastellaan säilymisen mahdollistaneita toimijoita ja tapahtumakulkujia, joissa sattumalla on usein tärkeä rooli. Poikkeustapauksissa relikvaariot säilyivät kirkkotilassa tai otettiin uudelleen käyttöön, mutta niiden alkuperäinen funktio usein unohtui ja niihin liitettiin uusia merkityksiä. Ne saattoivat päätyä museoihin, mutta matkan varrella alkuperäiset kontekstiedot hävisivät. Hyvin harvat relikvaariot ovat säilyttäneet alkuperäisen paikkansa ja identiteettinsä. Relikvaarioiden historiaan kuuluvat myös niistä eri tarkoituksiin valmistetut reproduktiot sekä uudet relikvaariot, jotka muotoilullaan liittyvät samaan perinteeseen keskiajalta säilyneiden relikvaarioiden kanssa.

ABSTRACT

Hidden, Forgotten, and Reborn – Survivals of Nordic Reliquaries After the Middle Ages

Although reliquaries lost their liturgical significance in Nordic churches in the transition from Catholicism to Lutheranism, there are still several surviving reliquaries in churches and museums. The article discusses the agents and processes that facilitated their survival, while also recognizing the decisive role often played by coincidence. In exceptional cases, reliquaries remained in the churches or were repurposed, their original function forgotten, only to take on new meanings. Occasionally, these pieces ended up in museums, but often without any information about their provenience. Only a few reliquaries have remained in their original locations and have retained their original identities. Not only does their history consist of later productions, made for various purposes, but also of new reliquaries designed to align with those surviving from the Middle Ages.

Noter

- 1 Artikeln har skrivits inom projektet Kuvakalske vid Helsingfors universitet och med finansiering av Konestiftelsen.
- 2 Se t.ex. Pirinen 1996, *passim*.
- 3 Se t.ex. Mochizuki 2017, s. 431–449.
- 4 Se t.ex. Nagel 2010, s. 212. Om upptäckandet av ett relikvarium som sannoligen skadats under revolutionen i Frankrike, se Drake Boehm 2014, s. 75–83.
- 5 Bolvig 1995, s. 73–101. I livländska kyrkor ansågs donatorerna också berättigade att hämta sina donerade föremål ur kyrkorna innan konfiskationen, se t.ex. Kurisoo 2016, s. 318–319; Mänd 2020, s. 58–59.
- 6 Werwing 1746, s. 294–295; se även t.ex. Pirinen 1996, s. 32; Liepe 2020, s. 123.
- 7 Källström 1939, *passim*; Lahti 2006, s. 173–183.
- 8 Berntson 2016, s. 43–68.
- 9 Liepe 2021, s. 123–146.
- 10 Liepe 2020, s. 123.
- 11 Lahti 2019, s. 5.
- 12 Appadurai 1986.
- 13 Lahti 2011; Lahti 2019; Fricke & Kumler 2022; Gerry & Cleaver 2022.
- 14 DN 8:528; Liepe 2015, s. 75–100.
- 15 Om relikter utan relikvarier, deras behandling och utställningspraktik i museer, se Liepe 2022, s. 100–112.
- 16 de Kruijf 2014, s. 178–182.
- 17 Bygdén–Gejvall–Hjortsjö 1954, s. 76–77; Lindblom 1963, s. 27–32; Nilsson et al. 2010.
- 18 Lahti 2006, s. 173–183.
- 19 Rinne 1932, s. 273–281; se även t.ex. Arponen 2016, s. 249–252.
- 20 Vellev 1986, s. 123–156.
- 21 Skatten har behandlats av flera forskare, se t.ex. Mörkfors 1987, s. 46–57; Nisbeth & Estham 2001, s. 77–82.
- 22 Källström 1939, s. 78–79.
- 23 DN 5:1118. Enligt historieforskaren Louis Sicking hamnade föremålen hos kurfurst Fredrik II av Pfalz, men efter detta är deras öden okända med undantag av vissa dokument ur Olav Engelbrektssons arkiv som upptäcktes i Tyskland. Se Sicking 2021, *passim*.
- 24 Lindblom 1963, s. 27.
- 25 Werwing 1746, s. 292.
- 26 Lindblom 1963, s. 20–21.
- 27 Werwing 1746, s. 290–295; se även Messenius 1700, VIII, 31.
- 28 Messenius 1700, VIII, 73; se även Werwing 1746, s. 431.
- 29 Källström 1939, s. 279–280; Lindblom 1963, s. 24; Andersson 1983, s. 94.
- 30 Werwing 1746, s. 300.
- 31 Werwing 1746, s. 296.
- 32 Lindblom 1963, s. 25–38; se även Jörälv 2003, s. 210–222; Liepe 2020, s. 123–124.
- 33 Werwing 1746, s. 294–295.
- 34 Zachrisson 2017, s. 138; se även Liepe 2020, s. 123.

- 35 Rinne hävdar att sarkofagen flyttats flera gånger, bland annat år 1901 när ett nytt kapell byggdes för dess förvaring. Rinne 1932, s. 245.
- 36 Hirn 1952, s. 50.
- 37 Hirn 1952, s. 41. Se även Valkeapää 2020, s. 218.
- 38 Bygdén 1954, s. 360–364; Källström 1954, s. 418–423; Bengtsson 2010, s. 124; Bengtsson 2020, s. 99–101; se även Zachrisson 2017, s. 138–140; Liepe 2020, s. 124.
- 39 Berntson 2016, s. 56–59.
- 40 Zachrisson 2017, s. 142–145; Liepe 2020, s. 51–52.
- 41 Thordeman 1964, s. 13–14; 89; Zachrisson 2017, s. 142–145.
- 42 Gullbrandsson 2020, s. 1–4.
- 43 Zachrisson 2017, s. 140–142.
- 44 Hammers samling, NTNU Vitenskapsmuseet; citerat i [norgeskirker.no/wiki_Hedalen_stavkirke](http://norgeskirker.no/wiki/Hedalen_stavkirke) (läst 30.5.2022).
- 45 Tuulse & Lindqvist 1959, 148–151; SHM 3028; uppteckningarna vid tiden för köpet nämner att ”skrinet hade ända till senaste tid stått på altaret”.
- 46 SHM 8950.
- 47 Zachrisson 2017, s. 140–142.
- 48 Tegnér 1999, s. 199–204.
- 49 Tegnér 1999, s. 200–203; <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/vasternorrland/relikskrinet-aterinvigt-i-ullanger>; <https://svenskhistoria.se/relikskrinet-fran-ullanger-aterlamnas-till-sverige/> (läst 30.5.2022).
- 50 Se t.ex. Cleaver 2002, s. 83. Enligt *Sverres saga* (kapitel 150) hade Sankta Sunnivas relikvarium kraften att släcka en eldsvåda i Bergen. Sankt Kjelds relikvarium i Viborg (Danmark) och ett relikvieskåp i Bergen däremot förstördes i eld år 1726 och 1983. Se Petersen 1888, s. 110–114; Blindheim 1988, s. 16, 18.
- 51 *dar was 1 kapteyn wollde Sante Ericus arm an gripen und bleff tor stunt doeth, miraculum. Expeditio Danica adversus Holmiam anno 1518, SRS III:1, 31.*
- 52 Lundén 1950, s. 163–164.
- 53 Aspelin 1902, s. 40. Likadana anekdoter har även berättats om vissa altarskåp; se Valkeapää 2016.
- 54 Tegnér 1999, s. 203.
- 55 Nyborg 2003, s. 160–195.
- 56 Rinne 1932, s. 311–318, 365–381; Arponen 2016, s. 249–252.
- 57 Karttila 2014, s. 10–25; Arponen et al. 2018, s. 149–183; Lahti 2019, s. 289–313; Lahtinen 2022.
- 58 Clarke 1819, s. 293; om resenären Edvard Daniel Clarkes besök i Åbo domkyrka i 1799 se dessutom Räsänen 2016, s. 257–258.
- 59 Rinne 1932, s. 301.
- 60 Lahti 2017, s. 188–203.
- 61 Se t.ex. Lindahl 1990, s. 1–10; Andersson 1967, s. 34–43.
- 62 Immonen & Räsänen 2011, s. 35–53.
- 63 Immonen 2009, s. 181–183.
- 64 Smith 2010, s. 157–158.
- 65 Se t.ex. Descatoire 2011, s. 132.

- 66 Se t.ex. Lahti 2019, s. 208–228; Liepe 2017, s. 640–661; Laursen 2019, s. 153–163.
- 67 Regner 2007, s. 189–90 samt bild på s. 16; SHM 348.
- 68 Weixelgärtner 1954; SHM 1/41345.
- 69 Föremål i museisamlingar, se t.ex. SHM 18011; KHM Cf53399_015_C25957_C11570_C10383_C603.
- 70 Foster & Curtis 2015, s. 1–27. Här diskuteras inte 3D-modeller, trots att även sådana även finns av svenska relikvarier på webbplatsformen Sketchfab.
- 71 <https://kirken.no/nn-NO/bispedommer/bjorgvin-bispedome/sunnivafestivalen/> (läst 30.5.2022).
- 72 Madsen & Arneborg 2019, s. 215–235; Liepe 2021, s. 123–146.
- 73 Duin 1984, s. 365–370. Se även Gundestrup 1995, s. 179; Lahti 2019, s. 208–218; Laursen 2019, s. 153–163; Liepe 2017, s. 640–661; Morten 2013, s. 47. Ikonografiskt har relikvariet inget samband med St Olav, men hänvisar till Kristus och bedediktinerhelgon i Kölnområdet.
- 74 Tomanterä 2008; Ehanti 2019. Relikvariet har designats och tillverkats av guldsmedsföretaget Hyrsky i Lojo.
- 75 <http://www.himlenarhar.se/foremal/relikskrin-heliga-birgittas-hoftben/> (läst 30.5.2022).
- 76 Hirn 1952, s. 41, 72–73.
- 77 E-postmeddelande av församlingspastor Tuomo Lindgren, Harjavalta församling, 11.10.2022.
- 78 NM.0149093+.
- 79 Grinder-Hansen 2003, s. 159–172.
- 80 Foster & Curtis 2015, s. 6; <https://www.khm.uio.no/samlinger/gjenstandskalender-og-funn/2017/camminskrinet-skatten-som-forsvant.html> (läst 13.6.2022).
- 81 Looström 1887, s. 24; Looström konstaterar att när det Tysk-romerska riket på 1600-talet "huserade i Jutland, kommo de öfver mycket gammalt katolskt silfver, särdeles gamla relikskrin, i hvilka helgonbenen ännu qvarlågo", men han hänvisar inte till några källor. Se även Liepe 2020, s. 123. Ett tidigare fall är Cammin-skrinet som möjligen togs från Danmark till nuvarande Polen på 1100-talet; se ovan.
- 82 Se t.ex. Axel-Nilsson 1958; Räsänen 2017, s. 190–191 (bild på s. 244); Arponen 2018, s. 183–199.

Källor och litteratur

Arkivkällor

DN = *Diplomatarium Norvegicum*.

SRS = *Scriptores rerum svecicarum*. SRS III:1, 31. *Expeditio Danica adversus Holmiam anno 1518*.

Museikällor

KHM = Kulturhistoriskt museum, Oslo

NM = Nationalmuseet, Köpenhamn

SHM = Statens historiska museum, Stockholm

Ehanti, Eero 2019. Pyhän Henrikin reliikki, kuntotarkastuskertomus 23.1.2019. Museiverket, Helsingfors / Åbo domkyrkomuseum.

Tomanterä, Leena 2008. Turun tuomiokirkon talletus KM 52090. Kuntokartoitus 7.2.2008. Museiverket, Helsingfors.

Internet-källor

Nättidningen Svensk Historia 9.10.2010: Reliikskrinet från Ullånger återlämnas till Sverige. <https://svenskhistoria.se/reliikskrinet-fran-ullanger-aterlamnas-till-sverige/> (läst 30.5.2022).

Västernorrland 27.11.2011: Reliikskrinet återinvigt i Ullånger. <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/vasternorrland/reliikskrinet-aterinvigt-i-ullanger> (läst 30.5.2022).

Heraldry of the World: Sør-Aurdal. <https://www.heraldry-wiki.com/heraldrywiki/wiki/Sør-Aurdal> (läst 30.5.2022)

Norges kirker: Hedalen stavkirke. https://norgeskirker.no/wiki/Hedalen_stavkirke (läst 30.5.2022)

Den norske kyrkja 4.8.2020: Sunnivafestivalen 4.-8. September. <https://kirken.no/nn-NO/bispedommer/bjorgvin-bispedome/sunnivafestivalen/> (läst 30.5.2022)

Himlen är här: Heliga Birgittas reliikskrin. <http://www.himlenarhar.se/foremal/reliikskrin-heliga-birgittas-hoftben/>

Opdahl Mathisen, Silje 2017. Camminskrinet – skatten som forsvant. <https://www.khm.uio.no/samlinger/gjenstandskalender-og-funn/2017/camminskrinet-skatten-som-forsvant.html> (läst 13.6.2022)

Litteratur

Andersson, Aron 1967. Relikkorset från Gåtebo. *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Appadurai, Arjun (red.) 1986. *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge.

Arponen, Aki & Maijanen, Heli & Immonen, Visa 2018. From Bones to Sacred Artefact: The Late Medieval Skull Relic of Turku Cathedral, Finland. *Temenos* Vol. 54 No. 2 (2018), s. 149–183.

Arponen, Aki 2016. Turun tuomiokirkon pyhäinjäännökset aikojen saatossa. *Pohjoinen reformaatio*, s. 249–252. Toim. Meri Heinonen & Marika Räsänen. TUCEMEMS & Turun historiallinen yhdistys.

Arponen, Aki 2018. Sveitsiläisen piispan taulurelikvaario Porvoon museon kokoelmissa. *Satunnaisesti Suomessa. Kalevalaseuran vuosikirja 97*, s. 183–199. Toim. Marko Lamberg, Ulla Piela & Hanna Snellman. Suomalaisen kirjallisuuden seura.

Aspelin, J.R. 1902. Vanhan ajan muistoja Nousiaisista. *Suomen museo* 1902:1, s. 36–40.

Axel-Nilsson, Göran 1958. *Falk Simons donation: En samling äldre silverföremål i Röhsska konstslöjdmuseet*. Röhsska konstslöjdmuseet, Göteborg.

Bengtsson, Herman et al. 2010. *Uppsala domkyrka, 5: Inredning och inventarier. Sveriges kyrkor: konsthistoriskt inventarium*, vol. 231. Upplandsmuseet, Uppsala.

Bengtsson, Herman 2020. Conflicting Cults? Uppsala Cathedral and the Swedish Reformation, c. 1520-1600. *Indifferent Things? Objects and Images in Post-Reformation*

- Churches in the Baltic Sea Region*, s. 93–103. Red. Krista Kodres, Merike Kurisoo & Ulrike Nürnberger. Michael Imhof Verlag, Petersberg.
- Berntson, Martin 2016. Popular Belief and the Disruption of Religious Practices in Reformation Sweden. *Re-forming texts, music, and church art in the early modern north*, s. 43–68. Red. Tuomas M.S. Lehtonen & Linda Kaljundi. Amsterdam University Press.
- Bolvig, Axel 1996. *Reformationens rindalister*. Gyldendal, Köbenhavn.
- Bygdén, Artur & Gejvall, Nils Gustav & Hjortsjö, Carl Herman 1954. *Heliga Birgittas relikver*. Gleerups, Lund.
- Cleaver, Laura 2022. Fire! Accounts of Destruction and Survival at Canterbury and Bury St Edmunds in the Late Twelfth Century. *Lost Artefacts from Medieval England and France. Representation, Reimagination, Recovery*, s. 77–89. Red. Kathryn Gerry & Laura Cleaver. York Medieval Press.
- Descatoire, Christine 2011. Reliquary Jewel. *Treasures of Heaven: Saints, Relics and Devotion in Medieval Europe*, s. 132. Red. Martina Bagnoli, Holger A. Klein, C. Griffith Mann, & James Robinson. The British Museum, London.
- Drake Boehm, Barbara 2014. Grist for the Mill: A Newly Discovered Bust Reliquary from Saint-Flour. *Matter of Faith: An Interdisciplinary Study of Relics and Relic Veneration in the Medieval Period*, s. 75–83. Red. James Robinson, Lloyd de Beer & Anna Harnden. The British Museum Press.
- Duin, Johannes J. 1984 (orig. 1955). Helligdomsarmen. *Streiftog i norsk kirkehistorie 1450–1880*, s. 365–370. St. Olav Forlag.
- Edgren, Helena & Kirsti Melanko 1996. *Pyhän Henrikin sarkofagi*. Museovirasto, Helsinki.
- Foster, Sally & Curtis, Neil 2015. The Thing about Replicas—Why Historic Replicas Matter. *European Journal of Archaeology* 0 (0) 2015, s. 1–27.
- Fricke, Beate & Kumler, Aden (red.) 2022. *Destroyed—Disappeared—Lost—Never Were*, s. 100–112. Penn State University Press.
- Gerry, Kathryn & Cleaver, Laura (red.) 2022. *Lost Artefacts from Medieval England and France. Representation, Reimagination, Recovery*. York Medieval Press.
- Grinder-Hansen, Poul 2003. Den gyldne kirke fra Vatnås – og Oldsagssamlingen fra Det kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie. *Arvesølv. Studier fra Nationalmuseet tilegnet Fritze Lindahl*, s. 159–172. Nationalmuseet, Köbenhavn.
- Gullbrandsson, Robin 2020. Gyllene biskoplig gåva. *Skara stiftshistoriska sällskap: Medlemsblad* 2020:2, s. 1–4.
- Gundestrup, Bente 1995. *Det kongelige danske Kunstammer 1737*. Nationalmuseet, Köbenhavn.
- Hirn, Marta 1952. St. Henriks kenotafium i Nousis kyrka. *Finskt museum* 1952, s. 41–79.
- Immonen, Visa 2009. *Golden Moments. Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200–1600*. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* XVI. The Society for Medieval Archaeology in Finland.
- Immonen, Visa & Räsänen, Elina 2012. Ikaalisten Tukonsaaren hopeasormus: hartaudellinen esine osana keskiajan kuvallista kulttuuria. *Suomen museo* 2011, s. 35–53.
- Jensen, Chr. Axel 1922. Katolsk kirkeinventars skaebne efter reformationen. Studier og exemplar. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1921, s. 167–204.

- Jörälv, Lennart 2003. *Reliker och mirakel: Den heliga Birgitta och Vadstena*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Karttila, Mira 2014. The Cap of St Birgitta of Sweden: research and conservation of a medieval reliquary. *MASF (Monographs of the Archaeological Society of Finland)* 3, 2014, s. 10–25.
- de Kruijf, Anique 2014. Preserved Miraculously. Relics in the Old Catholic St Gertrude's Cathedral in Utrecht, Netherlands. *Matter of Faith: An Interdisciplinary Study of Relics and Relic Veneration in the Medieval Period*, s. 178–182. Red. James Robinson, Lloyd de Beer & Anna Harnden. The British Museum Press.
- Kurisoo, Merike 2016. Continuity and change: reorganizing sacred space in post-Reformation Tallinn. *Re-forming texts, music, and church art in the early modern north*, s. 311–354. Red. Tuomas M.S. Lehtonen & Linda Kaljundi. Amsterdam University Press.
- Källström, Olle 1939. *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer*. Almqvist & Wiksells Boktryckeri, Uppsala.
- Lahti, Sofia 2006. Documents from Gustav Vasa's administration as sources for art and cult history. *Frontiers in the Middle Ages*. Proceedings of the 3rd European Congress of the FIDEM (Jyväskylä, June 2003), s. 173–183. Red. Outi Merisalo & P. Pahta. *Textes et Etudes du Moyen Âge* TEMA 35. Brepols, Turnhout.
- Lahti, Sofia 2007. Pyhän Henrikin reliikit materiaalisena läsnäolona. *Pyhä Henrik ja Suomen kristillistyminen*. *Suomen museo / Finskt Museum* 2006, s. 70–86.
- Lahti, Sofia 2011. Kadonneet, eksyneet ja yksinäiset – taidehistoria, materiaallisen kulttuurin tutkimus ja kadonneet esineet. *SKAS* 2/2011, s. 30–34. Suomen keskiajan arkeologian seura, Helsinki.
- Lahti, Sofia 2019. *Silver Arms and Silk Heads: Medieval Reliquaries in the Nordic Countries*. Åbo Akademi University Press.
- Lahtinen, Maria 2022. The High-Status Late Medieval Skull Shaped Relic in Turku Cathedral Finland – Study of the Origin with Oxygen and Strontium Isotope Analyses. *Internet Archaeology* 59. <https://doi.org/10.11141/ia.59.8>.
- Latour, Bruno & Peter Weibel (red.) 2002. *Iconoclasm: beyond the image wars in science, religion and art*. ZKM, Center for Art and Media, Karlsruhe
- Laursen, Marie 2019. Changing perceptions of relics. Implications of the reconstruction of an arm reliquary: c. 1175 & 1225 A.D. *Ora pro nobis: Space, Place and the Practice of Saints' Cults in Medieval and Early-Modern Scandinavia and Beyond*, s. 153–163. Red. Nils Holger Petersen, Mia Münster-Swendsen, Thomas Heebøll-Holm & Martin Wanggaard Jürgensen. The National Museum of Denmark.
- Liepe, Lena 2015. Kyrkans sanna skatter. Relikerna i Oslo Mariakyrka och kungliga relikdonationer i det senmedeltida Norden. *En aktivist for Middelalderbyen Oslo: Festskrift til Petter B. Molaug i anledning hans 70-årsdag 19. December 2014*, s. 75–100. Red. Lise-Marie Bye Johansen, Egil Lindhart Bauer, Jan Brendalsmo & Knut Paasche. Novus forlag, Oslo.
- Liepe, Lena 2017. Arm i arm: Om form och innehåll hos medeltida armrelikvarier. *Historisk Tidskrift för Finland*. 102 (4), s. 640–661.
- Liepe, Lena 2020. *Reliker och relikbruk i det medeltida Norden*. *Runica et mediaevalia*, Stockholm.

- Liepe, Lena 2021. Holy heads. Pope Lucius' skull in Roskilde and the role of relics in medieval spirituality. *Materiality and religious practice in medieval Denmark*, s. 123–146. Red. Sarah Croix & Mads Heilskov. Brepols, Turnhout.
- Liepe, Lena 2022. Lonely Bones. Relics *sans* reliquaries. *Destroyed—Disappeared—Lost—Never Were*, s. 100–112. Red. Beate Fricke & Aden Kumler. Penn State University Press.
- Lindahl, Fritze 1990. Om nogle relikviekers og fingerringe i Danmarks ældre middelalder. *Synligt og usynligt: studier tilegnede Otto Norn på hans 75 års fødselsdag den 13. december 1990*, s. 1–10. Red. Marianne Poulsen. Poul Kristensen, Herning.
- Lindblom, Andreas 1963. *Birgittas gyllene skrin*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Lindqvist Sandgren, Eva 2018. Ett "väl utsmyckat skrin" för Katarina av Vadstena? En omtolkning av det broderade relikvariet i Linköpings domkyrkomuseum. *ICO (Iconographisk Post)* 1/2, 2018, s. 40–54.
- Lindqvist Sandgren, Eva & Ingela Wahlberg 2018. Det broderade relikvariet i Linköpings domkyrka (The embroidered reliquary in Linköping Cathedral). *Fornvännen* 113, s. 184–195.
- Looström, Ludvig 1887. Om bruket af guld- och silfverföremål I de svenska hemmen under 1500–1700-talen. *Meddelanden från Svenska slöjdföreningen* 4, s. 23–57.
- Madsen, Per Kristian & Arneborg, Jette 2019. The Odyssey of a Saint – Lucius, a Roman Papal Saint and his Merits from AD 253 to 2016. *Ora pro nobis: Space, Place and the Practice of Saints' Cults in Medieval and Early-Modern Scandinavia and Beyond*, s. 153–163. Red. Nils Holger Petersen, Mia Münster-Swendsen, Thomas Heebøll-Holm & Martin Wanggaard Jürgensen. The National Museum of Denmark.
- Messenius, Johannes 1700–05. *Scondia Illustrata*. Holmiae.
- Mochizuki, Mia M. 2017. Reliquary Reformed. *Art History*, Vol. 40, Issue 2. Special Issue: Art and Religious Reform in Early Modern Europe, s. 430–449.
- Morten, Øystein 2013. *Jakten på Olav den Hellige*. Spartacus Forlag, Oslo.
- Mänd, Anu 2020. Emotions and pragmatism: The handling of Catholic material heritage in Livonian cities after the Reformation. *Indifferent Things? Objects and Images in Post-Reformation Churches in the Baltic Sea Region*, s. 57–69. Red. Krista Kodres, Merike Kurisoo & Ulrike Nürnberger. Michael Imhof Verlag, Petersberg.
- Mörkfors, Gunnel 1987. Linköpingskatten. *Linköping 700 år. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum* 1987, s. 46–57.
- Nagel, Alexander 2010. The Afterlife of the Reliquary. *Treasures of Heaven: Saints, Relics and Devotion in Medieval Europe*, s. 211–222. Ed. Martina Bagnoli, Holger A. Klein, C. Griffith Mann & James Robinson. The British Museum, London.
- Nilsson M, Possnert G, Edlund H, Budowle B, Kjellström A, Allen M 2010. Analysis of the Putative Remains of a European Patron Saint—St. Birgitta. *PLoS ONE* 5(2): e8986. doi:10.1371/journal.pone.0008986
- Nisbeth, Åke & Inger Estham med bidrag av R. Axel Unnerbäck 2001. *Linköpings domkyrka. III. Inredning och inventarier. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium*, 225. Riksantikvarieämbetet och Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien.
- Nyborg, Ebbe 2003. The Holy Rood Crucifixion Group of Roskilde Cathedral and the Scandinavian Early Gothic. With technical research by Verner Thomsen. *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art*. N:o 12 / 2003, s. 160–195.

- Pirinen, Hanna 1996. *Luterilaisen kirkkointeriöön muotoutuminen Suomessa: pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718)*. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Regner, Elisabet 2007. Relikkors, Tyskland, senmedeltid. *Krigsbyte*, s. 189–190. Livrustkammaren, Stockholm.
- Rinne, Juhani 1932. *Pyhä Henrik – piispa ja marttyyri*. Otava, Helsinki.
- Räsänen, Elina 2016. Ikonoklasmi Suomessa. Keskiajan puuveistosten muodonmuutokset. *Pohjoinen reformaatio*, s. 254–263. Toim. Meri Heinonen & Marika Räsänen. TUCEMEMS & Turun historiallinen yhdistys.
- Räsänen, Elina 2017. De gamla skulpturerna i Gyllenbergs konstsamling. *Signe och Ane Gyllenbergs stiftelses konstsamling*, s. 190–191. Signe och Ane Gyllenbergs stiftelse, Helsingfors.
- Sicking, Louis 2021. *De bijl van Sint-Olav: Op zoek naar Noorse kerkschatten in de Nederlanden*. Walburg Pers, Zutphen.
- Smith, Julia 2010. Portable Christianity: Relics in the Medieval West (c. 700–1200). *Proceedings of the British Academy*, 181, s. 157–158.
- Tegnér, Göran 1999. Det kyrkliga kulturarvet hotat. *Fornvännen* 94, s. 199–204.
- Thordeman, Bengt 1964. *Medieval wooden sculpture in Sweden. Volume 1: Attitudes to the heritage*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Tuulse, Armin & Gunnar Lindqvist 1959. *Sveriges kyrkor: Uppland: Spånga och Hässelby kyrkor i Stockholm*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Valkeapää, Leena 2016. Tietämisen tavat. Uskomustarinat ja tutkimus Kalannin alttarikaapin äärellä. *Tahiti*, 6 (3).
- Valkeapää, Leena 2020. *Saman taiteen lapset. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen taidehistorialliset tutkimusretket 1871–1902*. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Vellef, Jens 1986. Helgenskrinene i Odense – fund og forskning 1582–1986. *Knuds-bogen. Studier over Knud den Hellige*, s. 123–156. Fynske studier: 15. Odense bys museer, Odense.
- Weixlgärtner, Arpad 1954. *Das Reliquiar mit der Krone im Staatlichen Historischen Museum zu Stockholm*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Werwing, Jonas 1746. *Konung Sigismunds och Konung Carl den IX:des historier*. Stockholm.
- Zachrisson, Terese 2017. *Mellan fromhet och vidskepelse: Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige*. Göteborgs universitet.